

Een bespreking van *Requiem for a Species*, een boek van Clive Hamilton

Katrien Van Poeck

Niet bepaald een boek om nog rustig even in te lezen voor het slapengaan, het is er eerder eentje om van wakker te liggen. Clive Hamilton vertrekt van de vaststelling dat de voorspellingen van klimaatwetenschappers de laatste jaren meer wetenschappelijke zekerheid kregen en bovendien steeds alarmerender worden: ze verwachten sterkere en onomkeerbare veranderingen en gaan ervan uit dat die zich eerder zullen voordoen dan we in het verleden dachten.

Hamilton staat stil bij de vraag waarom we deze waarschuwingen negeren en gaat daarbij geen enkel taboe uit de weg. Hij heeft het daarbij niet alleen over de onhoudbaarheid van een samenleving gebaseerd op eindeloze economische groei, maar haalt bovendien heel wat uitgangspunten onderuit die diep geworteld lijken te zitten in het denken en handelen van de milieubeweging.

Optimisme als morele plicht? Hamilton verwacht meer heil van een gezond pessimisme. Schrik voor het moraliserende vingertje? Misschien is dat net wat we nodig hebben. Opletten om mensen niet te verlammen van schrik? Wanhoop is volgens de auteur net essentieel...

'Worse-than-worst-case-scenario'

No escaping the science, het eerste hoofdstuk, zoomt in op hoe het nieuws over klimaatverandering steeds verontrustender wordt en hoe we stilaan terechtkomen in een *worse-than-worst-case-scenario*. Zelfs met een doorgedreven klimaatbeleid lijkt een opwarming van 3°C niet meer te vermijden, terwijl 2°C beschouwd wordt als de kritische drempel voor onomkeerbare, onvoorspelbare en oncontroleerbare veranderingen in ons klimaatstelsel. Om dit te voorkomen, moeten rijke landen tegen 2020 hun uitstoot van broeikasgassen met 25 tot 40 procent verminderen ten opzichte van 1990. De vraag is of we hiertoe in staat zijn, of we erin slagen om wetenschappelijke barrières en de drempel van de politieke inertie te overwinnen.

In zijn zoektocht naar een antwoord op die vraag, kiest Hamilton een interessante invalshoek. In plaats van te bekijken hoeveel broeikasgassen we nog mogen uitstoten om onder de kritische drempelwaarde te blijven, maakt hij een zo optimistisch mogelijke inschatting van een haalbaar emissiereductiepad en gaat vervolgens na welke opwarming hieruit volgt. Rekening houdende met het feit dat effecten van bevolkingsgroei slechts op lange termijn te beïnvloeden zijn en met de politieke onbespreekbaarheid van het afremmen van economische groei, komen we bij een opwarming van maar liefst 4°C. De auteur ziet met andere woorden geen enkele kans om de uitstoot onder het *point of no return* te houden. Bovendien, zo stelt hij, is adaptatie geen optie. Dit zou immers een straatje zonder einde zijn. De aanname dat ons klimaat gestabiliseerd of gereguleerd kan worden, als was het een thermostaat, strookt niet met de werkelijkheid, waarin complexe, niet-lineaire relaties en feedbackmechanismen ervoor zorgen dat klimaatverandering geen kwestie is van geleidelijke evoluties maar van schoksgewijze, onvoorspelbare en oncontroleerbare veranderingen.

Ons technologisch optimisme, ons verlichte geloof in de rationaliteit, het hele modernistische project komt met deze vaststellingen op de helling te staan. Hamilton

formuleert in dit eerste hoofdstuk meteen een bijzonder schokkende stelling. Ik ben geen klimaatwetenschapper en het is daarom voor mij – en wellicht voor heel wat andere lezers – zeer moeilijk om in te schatten hoe gegrond deze uiterst pessimistische inschatting is. Ik besluit hem het voordeel van de twijfel te gunnen en ben benieuwd naar het vervolg van het boek. Welke boodschap wil iemand die er een dergelijke onrustwekkende toekomstvisie op na houdt nog brengen? En waarom?

Groefetisjisme

Het tweede hoofdstuk is een verdere analyse van hoe het zover is kunnen komen en gaat over hoe economische groei in rijke landen fungeert als fetisj. Het wordt gezien als dé oplossing voor eender welk probleem. 'Vooruitgang' wordt eenvoudigweg gelijkgesteld met bnp-groei. Deze 'groeimachine' is in de loop der jaren een eigen leven gaan leiden. Individuen hebben het discours ervan geïnternaliseerd en reguleren zichzelf volgens de bijhorende principes. De staat heeft zichzelf ten dienste gesteld van het economische systeem.

Het belangrijkste obstakel voor actie tegen klimaatverandering, concludeert Hamilton, is niet economische groei op zich maar onze fixatie erop. Het fundamentele probleem is dat klimaatverandering gereduceerd wordt tot een marktfalen, een technisch in plaats van een sociaal en ethisch vraagstuk. Idem voor de oplossingen: het enige wat ons te doen staat, is de markt perfectioneren. Democratie wordt herleid tot marktgedrag.

Hamilton gaat na wat in het IPCC-klimaatrapport van 2007 omschreven wordt als de meest pessimistische raming van de economische impact van emissiereductie. Deze houdt in dat ons gemiddelde inkomen per persoon 'slechts' zou verdubbelen tegen 2050 in plaats van – zonder inspanningen voor emissiereductie – tegen 2047. Een vertraging van 3 jaar dus. Ook het Sternrapport bevestigt de bescheiden economische impact van een grondig klimaatbeleid: geen maatregelen treffen zou op termijn zelfs duurder uitvallen. Nochtans blijft deze minimale groeivertraging een onoverkomelijke hinderpaal voor de noodzakelijke emissiereductiemaatregelen.

Het belangrijkste obstakel voor actie tegen klimaatverandering, concludeert Hamilton, is dus niet economische groei op zich maar onze fixatie erop, de 'groei-fetisj'. Politici wereldwijd, zo leert de Kopenhagen Klimaatconferentie, zijn bereid de hele planeet te offeren op het altaar van de opperste God van de Groei. Het fundamentele probleem, stelt de auteur, is de dominantie van het economische denken waarin klimaatverandering gereduceerd wordt tot een marktfalen, een technisch probleem in plaats van een sociaal en ethisch vraagstuk. De oplossingen die daaruit voortvloeien zijn dan eveneens technisch – en niet politiek – van aard: het enige wat ons te doen staat, is de markt perfectioneren. Democratie wordt hiermee herleid tot marktgedrag.

Een consumptiesamenleving

Hoe dit groefetisjisme zich weerspiegelt binnen individuen wier zelfbewustzijn en identiteit samenhangen met consumptie, schetst Hamilton in het derde hoofdstuk. We evolueerden volgens hem van een productiemaatschappij – waar geproduceerd werd om aan behoeften te voldoen – naar een consumptiemaatschappij gekenmerkt door hyperconsumentisme, waarbij consumenten een continu gevoel van onvoldaanheid beantwoorden met voortdurende consumptie. Dit wordt volgens de auteur schrijnend

zichtbaar in allerlei vormen van verspillende consumptie: eten kopen dat uiteindelijk weggegooid wordt, boeken kopen die nooit gelezen worden, kleren en schoenen kopen die nooit gedragen worden enzovoort. Economische groei creëert op die manier niet langer geluk. Het is eerder een constant gevoel van ongelukkigheid en ontevredenheid dat economische groei in stand houdt.

Dit mechanisme zit ingebakken in de manier waarop individuele identiteiten in onze samenleving tot stand komen. Van kleins af leren kinderen via doorgedreven marketingtechnieken dat de weg naar geluk loopt via het pad van de consumptie. Hun vermogen om verlangens te onderdrukken, om behoeftebevrediging uit te stellen wordt systematisch ontmanteld vanaf hun geboorte. In zo'n consumptiesamenleving staat een vraag of noodzaak om onze consumptie te veranderen, gelijk met een vraag om te veranderen wie *we zijn*. Dat roept enorme psychologische weerstanden op.

Als oplossing voor klimaatverandering wordt zowel in de academische literatuur als in de populaire cultuur en publieke opinie steeds meer heil verwacht van duurzame consumptie. Deze veronderstelling dat individuen, als consument, klimaatverandering kunnen tegengaan is volgens Hamilton echter in strijd met wetenschappelijke bevindingen die bijvoorbeeld aantonen dat mensen die meer weten over klimaatverandering zich er doorgaans minder verantwoordelijk voor voelen. Zij beseffen namelijk beter dat individuele gedragsverandering relatief weinig effect heeft en dat maatschappelijke problemen ook maatschappelijke oplossingen, dus collectieve actie, vergen. Duurzaam consumeren is volgens de auteur dan ook enkel effectief als het leidt tot politieke mobilisatie. Anders verschuift het de verantwoordelijkheid van bedrijven en overheden naar individuele consumenten in plaats van te erkennen dat klimaatverandering veroorzaakt wordt door economische, sociale en politieke structuren.

Duurzaam consumeren is volgens Hamilton enkel effectief als het leidt tot politieke mobilisatie. Want individualisering van milieuproblemen miskent mensen in hun rol als burger, als politieke actor en herleidt hen weerom tot loutere consumenten.

Deze individualisering van milieuproblemen beïnvloedt ook onze democratie. Het publieke debat focust meer en meer op persoonlijk gedrag en moraliteit in plaats van op maatschappelijke instituties. Klimaatverandering wordt op die manier gedepolitiseerd. Individuele gedragsverandering is op zich uiteraard niet problematisch, benadrukt Hamilton. Wanneer dit echter wordt voorgesteld als oplossing van de ecologische crisis, staat het echte oplossingen in de weg. Het miskent mensen in hun rol als burger, als politieke actor en herleidt hen tot loutere consumenten.

Ontkenning

Hamilton gaat in een vierde hoofdstuk in op een aantal vormen van ontkenning van de klimaatcrisis. Hij vertrekt hierbij van Festingers theorie van cognitieve dissonantie: omdat we ons oncomfortabel voelen wanneer onze overtuigingen tegengesproken worden door bepaalde feiten of wetenschappelijke bewijzen, hebben we de neiging meer aandacht te schenken aan die informatie die overeenstemt met onze eigen opvattingen en deze die daartegen in gaat te negeren. We omringen ons daarom ook graag met mensen die denken zoals wij. Men zou ervan kunnen uitgaan dat toenemende bewijzen van klimaatverandering de mens – toch een rationeel wezen – ertoe zou brengen zijn opvattingen bij te stellen. Maar dat gebeurt dus niet, stelt Hamilton.

Op het fenomeen van klimaatscepticisme gaat hij uitgebreid in. Een strategie die klimaatontkenners graag hanteren, is 'bulverisme'. Dit is een methode van

argumenteren die vermijdt te moeten aantonen dat iemands opvattingen onjuist zijn door eerst zonder meer aan te nemen dat dat het geval is en vervolgens uit te leggen waarom die persoon er die stelling op na houdt. Merkwaardig genoeg lijkt wat volgt in dit hoofdstuk verdacht veel door deze strategie geïnspireerd. Hamilton doet immers uit de doeken hoe de roots van het klimaatscepticisme te vinden zijn in een conservatieve reactie op de val van de Berlijnse muur en het ineensstorten van de Sovjet-Unie. Ecologen benadrukken vaak het belang van overheidsinterventie om klimaatverandering aan te pakken. Zij wijzen op structurele oorzaken van de ecologische crisis en stellen het systeem in vraag op basis van een wetenschappelijk perspectief, terwijl wetenschap net beschouwd wordt als de basis zelf van de Westerse beschaving. Dit alles gaat lijnrecht in tegen conservatieve waarden, waardoor volgens Hamilton een anti-ecologische tegenbeweging is ontstaan die er vooral op uit is twijfel te zaaien in de publieke opinie.

De auteur concludeert dat er blijkbaar een grote bereidheid is om wetenschappelijk bewijs te miskennen wanneer dat conflicteert met dieperliggende waarden. Hij gaat ook in op een aantal strategieën van de bevolking om wetenschappelijke waarschuwingen te negeren: de-problematiseren, op de lange baan schuiven, ridiculiseren,

---

Om met de nieuwe dreiging van klimaatverandering om te gaan, is volgens Hamilton een nieuw radicalisme nodig, een terug claimen van de democratie door de burgers, terwijl overheden wereldwijd nalaten om hun burgers als volwassenen te behandelen en met hen in debat te gaan over hoe we de klimaatuitdaging aangaan.

---

anderen de schuld geven, vluchten in ongegrond optimisme enzovoort. Dergelijke fenomenen fungeren als 'emotionele tranquillizers' en zijn volgens Hamilton een sterke factor in het feit dat overheden nalaten om te doen wat nodig is. Noodzakelijke maatregelen op de lange baan schuiven bijvoorbeeld, laat zowel overheden als individuen toe om hun intenties in overeenstemming te brengen met hun waarden, zonder echter de moeilijke taak aan te vatten om deze in de praktijk te brengen. Optimisme is dan weer enkel zinvol wanneer de toekomst veranderd kan worden door positief te denken. Bij klimaatverandering is dat niet

het geval, stelt de auteur, en dus moeten we de moed hebben om pessimisme te doorstaan, een nieuwe realiteit onder ogen te zien en op basis daarvan plannen en acties op te zetten.

Scheiding tussen mens en natuur

In een vijfde hoofdstuk doet Hamilton uit de doeken hoe ons steeds meer 'losgeknipt-zijn' van de natuur een adequate respons op klimaatverandering bemoeilijkt. Dit is een modern fenomeen, beïnvloed door wetenschappelijke ontwikkelingen en industrialisering, door een mechanistische filosofie met een Cartesiaans en Newtoniaans wereldbeeld en door de groei van handel en industrie waardoor de natuur meer en meer gepercipieerd wordt als een bron van kapitaal. Deze scheiding tussen mens en natuur bereikt haar hoogtepunt in het moderne consumentisme.

Desondanks ervaren heel wat mensen nog steeds een zekere mate van verbondenheid met de natuur. Hamilton legt uit hoe ons zelfbeeld geen statische constructie is maar iets dynamisch dat zich ontwikkelt onder invloed van sociale, culturele en persoonlijke factoren. Hij onderscheidt drie vormen van zelfconceptie. Mensen met een onafhankelijk zelfbeeld zijn sterk beïnvloed door het Westerse individualisme en benadrukken hun eigen uniciteit en de verschillen met anderen. Zij hechten veel waarde aan autonomie, zelfontplooiing en persoonlijke motivatie. Mensen met een

onderling-afhankelijk zelfbeeld definiëren zichzelf voornamelijk via de verbondenheid met anderen. Zij beschouwen de grenzen tussen zichzelf en anderen als poreus en neigen ertoe de zorgen en belangen van anderen te ervaren als die van henzelf. Deze beide vormen van zelfconceptie zijn volgens Hamilton allebei antropocentrisch georiënteerd. Hij wijst op het bestaan van een derde, metapersoonlijk zelfbeeld. Dit is een zelfbeeld dat onlosmakelijk verbonden is met alle andere levende wezens of met de Aarde of kosmos als geheel. Deze zelfbeelden zijn voor een stuk cultureel bepaald, maar de meeste mensen herkennen bij zichzelf elementen van alle drie de vormen, het ene al dominanter aanwezig dan het andere. Ons zelfbeeld heeft een grote impact op hoe we denken over en handelen met de natuurlijke omgeving.

Wanneer beleidsmakers en ngo's appelleren aan eigenbelang bij campagnes en maatregelen om klimaatverandering aan te pakken, veronderstellen zij niet alleen een onafhankelijk zelfbeeld bij hun doelgroep, maar riskeren ze bovendien egocentrische bekommernissen te versterken, vreest Hamilton. In die zin doen dergelijke campagnes en maatregelen meer kwaad dan goed.

Wetenschap en technologie

In het hoofdstuk *'Is there a way out?'* behandelt Hamilton een aantal strategieën die klimaatverandering willen tegengaan door in te zetten op wetenschappelijke en technologische knowhow.

Een eerste piste is die van de koolstofopslag. Het teveel aan CO₂ uit de atmosfeer halen, is volgens de auteur dé droom van de steenkoolindustrie, alleen... deze droom ligt nog op de tekentafels. Het getuigt daarom van technologische overmoed om in te zetten op een dergelijke, speculatieve technologie terwijl de deadline om in actie te komen tegen onomkeerbare klimaatverandering ons niet de tijd gunt om (nog eens) een gokje te wagen. Koolstofopslag is dan ook geen oplossing, stelt Hamilton, maar een illusie die de noodzakelijke effectieve respons op de klimaatuitdaging vertraagt.

Nochtans beschikken we wel degelijk over de technologische middelen voor een drastische emissiereductie, nu meteen en tegen een redelijke kostprijs. Wat nodig is, zijn grote investeringen in energie-efficiëntie, hernieuwbare energie en, op middellange termijn, aardgas. Deze strategie kan echter niet slagen wanneer de vraag naar energie blijft groeien. Efficiëntie is dus cruciaal.

Op de vraag of kernenergie een oplossing kan bieden, gaat Hamilton maar erg kort in. Hij is er niet principieel tegen aangezien volgens hem de risico's die ermee verbonden zijn niet opwegen tegen deze die ons te wachten staan bij een drastische verandering van het klimaat. Wat de doorslag moet geven in de keuze voor de meest geschikte alternatieven, is dan de kostprijs en de timing van een grootschalige omschakeling.

Verder wijdt Hamilton een paragraaf aan wat hij noemt het summum van de *end-of-the-pipe*-maatregelen, namelijk *climate engineering* (of *geo-engineering*). Hierbij gaat het om verschillende technieken om te proberen het klimaat op aarde op grote schaal te beïnvloeden, door bijvoorbeeld zonnestraling terug uit de atmosfeer te laten reflecteren. De risico's die hiermee verbonden zijn, kennen we uiteraard nog niet. Nochtans is het volgens Hamilton, bij gebrek aan internationale afspraken en regelgeving, mogelijk dat één land – in principe zelfs één bedrijf – tegen een relatief lage kost dit soort technieken in de praktijk begint te brengen. Nochtans wordt hierover geen serieus

---

Het lijkt altijd gemakkelijker om technologieën in plaats van mensen en machtsverhoudingen te veranderen...

---

publiek debat gevoerd. Overheden wereldwijd laten volgens de auteur na om hun burgers als volwassenen te behandelen en met hen in debat te gaan over hoe we de klimaatuitdaging aangaan. Men lijkt de illusie te willen koesteren dat dit uiteindelijk wel zal lukken zonder noemenswaardige opofferingen of radicale veranderingen. Het lijkt in die optiek altijd gemakkelijker om technologieën te veranderen dan om mensen en machtsverhoudingen te veranderen.

Vier graden warmer

Welke impact mogen we verwachten en wanneer?, vraagt Hamilton zich af. Het is natuurlijk zo dat de impact van klimaatverandering nu al voelbaar is, wereldwijd. Alleen lijkt het in de welvarende landen nog sterk op een abstract ver-van-mijn-bedverhaal.

Ondanks alle onzekerheden over ons klimaat, wil Hamilton toch ingaan op waar de toonaangevende klimaatwetenschappers het wel degelijk over eens zijn: het feit dat door de ondermaatse respons op wetenschappelijke waarschuwingen de enige keuze die ons rest er één is tussen ofwel extreme emissiereductie, ofwel extreme klimaatverandering. Een opwarming van 4°C is volgens de wetenschappelijke inzichten van vandaag eerder een realistisch scenario dan een kwestie van paniekzaaiërij. Vijf of zes graden opwarming is een pessimistische inschatting, zeven of acht graden wellicht paniekzaaiërij.

De toekomst van de mensheid hangt volgens de auteur af van twee indicatoren: het jaar waarin de emissies pieken en de mate van emissiereductie daarna. Als ontwikkelingslanden erin slagen hun emissies te laten pieken in 2030 om ze daarna met 3% per jaar te reduceren én rijke landen pieken in 2015 en reduceren daarna ook met 3% per jaar, dan hebben we een kans van 50% om onder de drempel van 4°C te blijven. De kinderen van vandaag, zegt Hamilton, mogen ervan uitgaan dat ze nog in een wereld van vier graden warmer zullen leven. Hierbij gaat het uiteraard om wereldwijde gemiddelden die geen rekening houden met een regionale variabiliteit.

Ook zijn er enorme verschillen in de draagkracht van landen om zich te verdedigen tegen een veranderend klimaat. Cynisch genoeg komt het er samengevat op neer dat de armen en kwetsbaren het hardst getroffen zullen worden door klimaatverandering, er tegelijkertijd het minst verantwoordelijk voor zijn en bovendien ook het slechtst in staat zich ertegen te verdedigen.

De capaciteit van individuen om zich te wapenen tegen klimaatverandering is hoe dan ook zeer beperkt. De samenleving zal zich collectief moeten transformeren. De klimaatuitdaging vraagt om radicale maatregelen. Hamilton verwerpt echter pleidooien om dit te realiseren via een of ander (goedbedoeld) ecodictatoriaal regime. Het antwoord op klimaatverandering is volgens hem niet gelegen in het opgeven van democratische overwegingen, maar net in het versterken en radicaliseren van de democratie.

Wanhoop, aanvaarding en actie

Hoe kunnen we omgaan met het besef dat een aantal van onze fundamentele overtuigingen door klimaatdestabilisatie op de helling worden gezet?, vraagt Hamilton zich af in *'Reconstructing a future'*. Onze kijk op de wereld als een stabiele, beschaafde en aangename plaats om te leven wordt erdoor onderuit gehaald, terwijl onze dromen en

verwachtingen voor ons eigen leven en dat van onze kinderen net hierop gebaseerd zijn. Het is dan ook bijzonder moeilijk om hiermee om te gaan.

Volgens de auteur zijn drie stappen essentieel in dit verwerkingsproces: wanhoop, aanvaarding en actie. We moeten onszelf in eerste instantie toelaten een fase van verdriet en hopeloosheid door te maken. Dit proces waarbij we onze innerlijke ervaring conformeren met een nieuwe, externe realiteit zal voor velen een lange en pijnlijke emotionele onderneming zijn. Dit verdriet gaat gepaard met shock en ongeloof, met kwaadheid, angst, gemis, depressie en leegte. Het is echter niet enkel een emotioneel proces. Ook cognitief moeten we leren omgaan met een belangrijke verstoring van ons wereldbeeld en werken aan het opbouwen van een nieuwe kijk op de wereld. Een gezond rouwproces vereist het gradueel afbouwen van emotionele investeringen in de hoop, dromen en verwachtingen van de toekomst waarop we ons leven hebben gebaseerd. Het is een onthecchten van de oude toekomst en het construeren van een nieuwe. Dit laatste veronderstelt dat we onze oude toekomst kunnen loslaten. Daarom is het volgens Hamilton essentieel onszelf toe te staan om te wanhopen zonder al te snel over te gaan tot het construeren van die nieuwe toekomst.

Toch mogen we niet in de wanhoop blijven steken. Een tweede, noodzakelijke fase is die van het aanvaarden, van het leren omgaan met het idee dat onze wereld uiteenvalt. Praten en nadenken over klimaatverandering, als een zorgvuldig en bewust proces van reflectie, kan leiden tot een verandering in waardeoriëntatie. Net zo goed kan het echter mensen stimuleren tot zelfbescherming, tot het inzetten van macht om zichzelf steeds schaarser wordende hulpbronnen toe te eigenen. Hamilton pleit daarom voor het mobiliseren van een massabeweging om tegenmacht op te bouwen. Een heropleving van de democratie is volgens hem de enige mogelijkheid om de effecten van klimaatverandering op een menswaardige en rechtvaardige manier aan te pakken.

Om vanuit de aanvaarding niet te vervallen in passiviteit en fatalisme, is actie nodig. We kunnen een tijdelijke toename verwachten van mentale stoornissen zoals depressie en angst. Eén van de meest effectieve responsen hierop is actie. Al is het volgens Hamilton te laat om klimaatverstoring tegen te gaan, er is nog veel dat we wel degelijk kunnen beïnvloeden. Elke emissiereductie is beter dan niets en bovendien kunnen we ons beginnen voorbereiden op de impact door collectief te werken aan democratieën die het best in staat zijn om rechtvaardig met klimaatverandering om te gaan. We moeten overlevingskansen democratiseren. Klimaatverandering illustreert het falen van de moderne politiek: overheden hebben nagelaten het algemene belang te dienen en de tanende macht van sociale bewegingen zowel als de passiviteit van het publiek hebben dat mogelijk gemaakt, vindt de auteur. Om met die nieuwe dreiging om te gaan, is volgens hem dan ook een nieuw radicalisme nodig, een terug *claimen* van de democratie door de burgers.

Klimaatverandering als publieke kwestie

En hiermee eindigt de analyse in *Requiem for a Species*. Hamilton beklemtoont doorheen zijn betoog meermaals het belang van het versterken en radicaliseren van de democratie, maar biedt verder geen aanknopingspunten of kader voor die democratische uitdaging. Ondanks zijn pleidooi voor een structurele, collectieve aanpak van klimaatverandering besteedt de auteur zelf bijzonder veel aandacht aan individuele, psychologische fenomenen.

Nochtans is het allesbehalve duidelijk hoe zo'n versterkte, radicale democratie er zou moeten uitzien. Het harmonieus samengaan van ecologische en democratische

bekommernissen is immers niet vanzelfsprekend. We hebben te maken met een continue evenwichtsoefening tussen enerzijds een groeiende *sense of urgency* veroorzaakt door steeds verdergaande ecologische degradatie en anderzijds het besef dat ecologische vraagstukken dermate complex en controversieel zijn dat een pluralistische, democratische aanpak essentieel is.

Wat ik daarom mis in dit boek, zijn ideeën en concepten om democratie opnieuw te begrijpen in het licht van de enorme uitdagingen waar we voor staan. In wat volgt, ga ik dan ook in op een aantal inzichten van andere auteurs die mijns inziens Hamiltons analyse meer diepgang kunnen geven.

Wat *Requiem for a Species* wel doet, is treffend illustreren hoe klimaatverandering zich ontwikkelt als een 'publieke kwestie'. In onze hedendaagse samenleving worden we onder invloed van een aantal economische, technologische, wetenschappelijke, ecologische, ... ontwikkelingen meer en meer geconfronteerd met ingrijpende problemen waarvan de wetenschappelijke kennis onzeker is. Deze zijn niet duidelijk afgebakend en ze vertonen een sterke onderlinge afhankelijkheid met andere problemen. Ze zijn volgens Latour niet te vatten in *matters-of-fact*, want transparante en onbetwiste feiten worden steeds zeldzamer. Het is dan ook vaak onduidelijk wat de maatschappelijke gevolgen zullen zijn. Dijstelbloem omschrijft deze kwesties als *Unidentified Political Objects*: de consequenties ervan zijn onzeker; er bestaat onvoldoende inzicht in het complex van oorzaken en gevolgen; er zijn geen duidelijke normatieve kaders voor de ethische vragen die ze oproepen en het is onbekend wie (of welke groepen) de gevolgen ervan zullen ondergaan.

Het zijn echter vraagstukken die onmiskenbaar een politieke lading bezitten, omdat ze ingrijpende, verstrekkende maar tevens onvoorspelbare externe effecten hebben. Publieke kwesties veroorzaken verschuivingen in kennis, macht en middelen buiten het raamwerk van de staat of andere institutionele gezagsrelaties met dermate grote externe effecten dat ze een zaak worden van het algemene belang. Hoewel de gangbare politieke instituties en besluitvormende organen niet het geschikte forum zijn om dergelijke kwesties te behandelen, blijven het dus politieke problemen. Ze gaan de bestaande normatieve en wetenschappelijke kaders te buiten en verlangen daarom een politieke reactie. Aangezien bestaande routines en structuren ongeschikt zijn voor het aanpakken van deze vraagstukken, vragen zij om het experimenteren met bestuurlijke technieken. Ze zijn te gecompliceerd, controversieel en onstabiel voor centrale regulering en vragen daarom om een participatieve, collectieve, probleemgerichte benadering. Noch de bestaande beleidsorde, noch de aanwezige expertise kunnen zich dergelijke problemen toe-eigenen. Diverse actoren worden er immers door geraakt en zijn er – vaak op antagonistische wijze – in betrokken.

Publieke betrokkenheid is van groot belang: het gaat hier immers om kwesties waarvoor de organisatie van een publiek noodzakelijk is en die daarom getransporteerd moeten worden naar fora die daar geschikt voor zijn. Het worden wat Latour noemt *matters-of-concern* die er, door hun aard, voor zorgen dat de grenzen tussen wetenschap, politiek en burgers steeds minder helder te onderscheiden zijn en de relaties tussen deze domeinen veranderen.

Marres en Dijstelbloem vertrekken van deze 'verplaatsing van de politiek' om het denken over democratie en democratische tekorten te herzien. De centrale vraag luidt daarbij hoe een democratische handelingsruimte kan ontstaan *vanuit* die nieuwe, problematische verbanden. Hoe kan democratie begrepen worden als een manier om politieke objecten tot onderwerp van een publieke onderneming te maken onder condities van onzekerheid? Democratische politiek kan in deze context beschouwd

worden als een praktijk die in het teken staat van het vinden van een regeling voor publieke kwesties. Dit is een aanleiding voor het betrekken van het publiek in de politiek. Kwesties kunnen daarbij dienen om een democratische gemeenschap af te bakenen. De grenzen en samenstelling van gemeenschappen zijn immers niet langer bij voorbaat scherp afgebakend. Zij die getroffen worden door bepaalde kwesties, hebben het recht deel te nemen aan de besluitvorming erover. Publieke kwesties dienen zich echter niet vanzelfsprekend als politieke problemen aan. Het gevaar is reëel dat hun politieke lading gemist wordt en dat politiek handelen uitblijft. Het risico bestaat dat kwesties die om aangepakt te worden op een publiek aangewezen zijn, in de praktijk vaak niet als publieke zaak gedefinieerd worden. Het hangt immers van nogal wat factoren af of iets gedefinieerd wordt als een publiek probleem, als een politieke kwestie. Dit heeft te maken met *framing*, met het vaststellen van het juiste kader waarbinnen bepaald kan worden of iets een privaat dan wel een publiek karakter heeft. In de samenleving spelen in dit verband verschillende, soms tegenstrijdige tendensen. Sommige zorgen ervoor dat kwesties gedefinieerd worden als publieke zaken. Andere proberen er net voor te zorgen dat dergelijke definities ongedaan worden gemaakt. Zo spelen er in de samenleving tendensen die kwesties hun 'publieke' karakter trachten te ontnemen door ze te 'claimen' vanuit bestaande wetenschappelijke instituties en/of specifieke expertise. Dit leidt tot een technocratische, expertgeoriënteerde aanpak van kwesties die nochtans onmiskenbaar een politiek karakter hebben. Wetenschap is immers niet louter een poging om legitieme representaties van de werkelijkheid voort te brengen, dan wel een project dat in de samenleving *ingrijpt*. Kwesties publiek maken, vereist daarom een verschuiving van wetenschap naar de *agora*, naar publieke fora. Wetenschap kan dan om advies worden gevraagd en ter verantwoording worden geroepen in publieke ruimtes en kennis wordt daardoor op andere plaatsen dan gebruikelijk ter discussie gesteld. De scheidslijn tussen wetenschap en politiek is niet strikt af te bakenen. Publieke kwesties vertrekken niet van een a-priori-onderscheid tussen wetenschap en politiek, maar manifesteren zich juist op het snijvlak van deze domeinen. De gebruikelijke arbeidsverdeling tussen politieke vertegenwoordigers en wetenschappelijke deskundigen vervalt hiermee. Er ontstaat dan ruimte voor 'experimenten' in plaats van een monopolie van 'expertise'.

De democratische uitdaging waar we voor staan, kan men dus begrijpen als de opdracht om de klimaatkwestie zoveel mogelijk open te stellen voor publieke betrokkenheid. Hamilton illustreert in *Requiem for a Species* hoe deze kwestie gekenmerkt wordt door zowel wetenschappelijke onzekerheid als het onvermogen van traditionele politieke instanties om er een adequaat antwoord op te formuleren. Klimaatverandering is daarom aangewezen op de betrokkenheid van een publiek, van mensen die erdoor geraakt worden en er bezorgd over zijn. Omdat de bestaande expertise ontoereikend is, hebben we hier in zekere zin te maken met een publiek van gelijken. Het zijn niet enkel experts en klimaatwetenschappers die in staat zijn het probleem aan te pakken. Iedereen moet kunnen mee beslissen over de aanpak van een kwestie die ons allemaal raakt. Alle perspectieven moeten zoveel mogelijk opgehouden worden.

En misschien ligt hier wel een mogelijke uitweg uit de pessimistische toekomst die Hamilton ons voor ogen houdt: door zowel bij de analyse van het probleem en de oorzaken ervan als bij het bedenken van oplossingen en strategieën daarvoor zoveel mogelijk stemmen aan bod te laten komen. Hiermee bedoel ik uiteraard niet dat we zouden moeten meegaan in het misleidende discours van klimaatsceptici – zij zien het doelbewust zaaien van twijfel als hun missie, niet het stimuleren van oprechte publieke betrokkenheid. Wat misschien wel mogelijk is, is dat sommige van die stemmen Hamiltons vooronderstelde politieke onbespreekbaarheid van economische

groei niet zonder meer aannemen. Hierop baseerde de auteur zich immers om te argumenteren dat extreme klimaatopwarming onafwendbaar is. Een dergelijke premisse strookt mijns inziens niet met een pleidooi voor radicale democratie. Is het te optimistisch om te geloven dat sommigen die onbespreekbaarheid net bespreekbaar, 'publiek' willen maken en op basis daarvan willen komen tot andere oplossingen en strategieën die misschien wel het tij nog kunnen keren? Hamilton stelde dat optimisme enkel zinvol is wanneer de toekomst veranderd kan worden door positief te denken. Positief denken, opgevat als het openhouden van zoveel mogelijk opties en perspectieven heeft, denk ik, meer potentieel om de toekomst te veranderen dan het bij voorbaat uitsluiten van bepaalde visies omdat ze te controversieel of politiek onhaalbaar worden geacht. Radicaliseren van de democratie betekent net meer ruimte creëren voor publiek debat over alle controverses die kwesties zoals klimaatverandering onvermijdelijk altijd zullen oproepen.

Bio

Katrien Van Poeck is Oikos-redactielid, master in sociaal werk en volgde een lerarenopleiding. Beroepshalve is ze actief in de sector van natuur- en milieueducatie. Ze werkt aan een doctoraat in de pedagogische wetenschappen over datzelfde onderwerp.